

Ростислав ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
м.Київ

До проблеми етногенезу слов'ян (за матеріалами Подніпров'я III-VI ст.н.е.)

За останні роки вийшла з друку низка фундаментальних робіт, присвячених ключовим проблемам походження і ранньої історії слов'ян, що розглядаються передусім на основі нових археологічних даних. Показовою в цьому відношенні є серія колективних монографій, підготовлених співробітниками відділу слов'янської археології Інституту археології НАН України під керівництвом В.Д. Барана (1). У них зроблена спроба поєднати погляди фахівців на дану проблему, підсумувати основні розробки попередників і сучасних дослідників. Такий підхід у цілому виглядає достатньо переконливо й не викликає принципових заперечень у представників інших наукових шкіл. Дійсно, за повоєнний період у Південно-Східній Європі, що включає територію України і суміжні області сусідніх держав, отримано колосальний археологічний матеріал, що дав змогу повному глянути на процеси формування слов'янської етнічної спільності і початкові етапи її історії. Стало цілком очевидним, що пріоритет у цій галузі належить саме археології, яка стрімко розширює коло своїх джерел, випереджаючи мовознавство та історію. І все ж, незважаючи на тенденцію до зближення поглядів археологів-славистів різноманітних шкіл, обумовлену розширенням джерельної бази і вдосконалюванням методик дослідження, до одностайності поки далеко.

Зараз загально визнано, що проблема походження слов'ян повинна вирішуватися на основі комплексного підходу, тобто загальними зусиллями істориків, лінгвістів, археологів і представників інших суміжних дисциплін. Проте спільне рішення етногенетичних питань можливе лише за умови, коли висновки кожної галузі базуються на власних матеріалах, а не нав'язані даними суміжних наук (2). Кожній із зазначених наук властиві свої методи дослідження, тому перед кожною з них можуть бути поставлені певні специфічні завдання. При цьому слід враховувати, які мовознавці вважають праслов'янськими етномовні спільності, що користувалися системою праслов'янської мови. У той же час археологи під праслов'янами розуміють носіїв археологічних культур (етнокультурних груп) – попередників старожитностей ранньосередньовічних слов'ян. Деякі історики критерієм слов'янства вважають тільки самосвідомість, зафіксовану самоназвою починаючи з VI ст. Розмова ж про праслов'ян на основі свідчень більш давніх авторів, на їхню думку, не має сенсу (3).

На території Південно-Східної Європи поширені пам'ятки трьох культур V-VII ст. (празька,

пеньківська, колочинська), які дослідники більш-менш впевнено пов'язують з ранньоісторичними слов'янами, відомими за писемними джерелами з VI ст. Зокрема, історик готів Йордан, котрий спирався на працю свого попередника Кассіодора, згадує "великий народ венети", що розподіляється на три окремі народи: склавіни, анти, венети. Загально визнано, що склавіни – це дещо змінена самоназва типу "слов'яни"; венетами й антами називали інші слов'янські угруповання сусіди – германці та кочовики. Вважають, що інформація Кассіодора належить до перших десятиліть VI ст., напередодні великого переселення слов'ян на Балкани та в Центральну Європу.

Проте відомості давніх авторів щодо слов'ян (хоча й вони невеликі за обсягом), недоречно розглядати в даному короткому огляді. Усі вони спеціально аналізуються в окремому виданні (4). На деяких з них доведеться спинитися нижче, під час комплексного аналізу різних джерел. Тому спробуємо, спираючись передусім на археологічні дані, враховуючи проте історичні повідомлення та висновки лінгвістів, розглянути деякі проблеми ранньослов'янської археології та історії III-VI ст., що викликають найжвавішу дискусію.

На рубежі II-III ст. досить різноманітні пізньозарубинецькі пам'ятки замінюються генетично пов'язаною з ними київською культурою, що характеризується набагато більшою однорідністю. Проте своєрідність окремих елементів дає змогу розділити її на локальні варіанти, межі й основні риси яких збігаються з типами пізньозарубинецьких пам'яток: середньо- і верхньодніпровський, деснянський і східнолівобережний. Жодна з локальних груп київської культури не виникла внаслідок простого еволюційного розвитку місцевих старожитностей. Формування нового явища відбувається в ході змішання традицій двох різних пізньозарубинецьких груп: у Середньому Подніпров'ї – пам'ятки типу Лютіж і типу Грині, на сході Дніпровського Лівобережжя – споріднені західні (типу Картамишево 2) і східних (типу Тернівка 2) пам'яток. Подесення, очевидно, було спочатку покинуте носіями пам'ятки типу Почеп, що переселились у північно-східному напрямку. На рубежі II-III ст. на Десну проникають із південного сходу нащадки племен, що залишили пам'ятки типу Картамишево 2, а з півночі – населення, яке мешкало на Верхньому Дніпрі та Сожі. Верхньодніпровський варіант київської культури у свою чергу виникає в ході синтезу традицій старожитностей типу Чаплін і типу Грині. За відзначеними

процесами можна бачити як просування окремих етнокультурних груп у межах освоєного ще на рубежі I–II ст. ареалу, так і синтез традицій споріднених племен (5).

Нова спільність зберегла лише деякі риси “класичної” зарубинецької культури латенської доби і є специфічним культурно-хронологічним комплексом, основні елементи котрого виразно відрізняються не тільки від сусідніх культур, а і від попередніх та наступних старожитностей тієї ж території. Пам’ятки київської культури поділяються на три фази. Перша з них (кінець II–III ст.) характеризується низкою пережиткових пізньозарубинецьких рис, активними зв’язками з культурами лісової зони. Своєрідність другого і третього періодів (середина III – IV ст. і середина IV – середина V ст.) значною мірою визначається контактами з черняхівською культурою (6).

З півночі до ареалу київської культури примикають культура штрихованої кераміки (Центральна і Західна Білорусь, Східна Литва), дніпро-двінська (межиріччя Дніпра і Західної Двіни, верхів’я Сожу і Десни) і мошинська (верхів’я Оки та її приток). У мошинській і дніпро-двінській культурах помітні певні пізньозарубинецькі риси, що виникли, певне, під почепським впливом, хоча весь їх комплекс є досить своєрідним. Між цими архаїчними “лісовими” групами і київською культурою існує велика контактна зона. На території від басейну правих приток Німану на заході до Смоленського Подніпров’я на сході поширені пам’ятки типу Заозер’я, що склалися на основі традицій носіїв пам’яток типу Абидня, що просунулися на північ із Білоруського Подніпров’я (7). Населення північної частини київського ареалу (Верхнє Подніпров’я і Подесення) було незначно охоплено провінційно-римським впливом.

Набагато більше даних є для реконструкції ходу культурно-історичних процесів, що відбувалися на південному пограниччі київської культури. З київськими пам’ятками другого і третього періодів, із середини III ст. до початку V ст. на півдні межувала черняхівська культура. Київські і черняхівські селища, як правило, займали різні екологічні ніші, що свідчить про значні розходження в характері землеробства. Київські поселення тяжіють до невисоких ділянок річкових долів, а черняхівські селища звичайно займають чорноземи по балках корінного берега або на краю другої надзаплавної тераси. Періодичні міграції населення були викликані виснаженням ґрунтів, додатних під поля в окрузі селищ внаслідок екстенсивних форм землеробства. У своїх основних рисах ця система господарства зберігається у слов’ян до VII–VIII ст.

Після появи черняхівських пам’яток на Середньому Дніпрі та Лівобережжі аж до Сіверського Дінця, утворюється маргінальна зона. На вододілі Дніпра і Дону черняхівське населення розселюється поряд із київським, що призводить до взаємопроникнення елементів обох культур (8). У Се-

редньому Подніпров’ї межа між київською і черняхівською культурами простежується більш чіткіше, приблизно вздовж Стугни. Деяка частина київського населення входить до складу черняхівських громад, про що свідчать знахідки характерної кераміки на ряді черняхівських пам’яток Середнього Подніпров’я (9). Особливо виразними є матеріали широко розкопаного поселення Журавка Вільшанська. На ранніх етапах його існування, (біля середини – II пол. III ст.) чітко виділяються будівлі різноманітної конструкції з київським і вельбарським посудом. Згодом кількість ліпної кераміки сходить на нівець, що, мабуть, відбиває процес стабілізації черняхівського суспільства, котре інтегрувало різні етнокультурні групи. Ланцюжок черняхівських поселень із “праслов’янською” традицією тягнеться від пам’яток типу Черепин у верхів’ях Дністра і Західного Бугу через Середнє Подніпров’я (Журавка та ін.) до вододілу Дніпра і Дону, що, втім, не дає підстав вбачати за цим явищем значних міграцій на схід, а пояснюється скоріш переміщенням невеличких груп населення (10). Окремі пам’ятки типу Седелки з східнолівобережною київською керамікою і черняхівським домобудівництвом у другій половині III ст. досягають навіть Верхнього Дону (11). На початку IV ст. окремі групи носіїв черняхівської культури з виразною вельбарською традицією незначно просуваються на північ від Стугни, витискаючи населення київської культури з таких поселень як Глеваха (12).

Не виключено, що в цей час частина середньодніпровських київських племен переселяється в Чернігівське Подесення. На це може вказувати зростання кількості деснянських пам’яток, починаючи із середини IV ст., змінювався характер місцевої кераміки і домобудівництва (на поселенні Олександрівка I досліджено низку будівель з печами-камінами, аналогічних житлам Журавки) (13).

Зазначена ситуація найточніше відповідає описаним Йорданом війнам готів Германариха з венетами (Iord., 28, 117–119), оскільки тут має місце ряд збігів археологічних та історичних реалій.

1. У наш час точка зору, відповідно до якої носіїв вельбарської культури пов’язують із східними германцями, є загальноновизнаною. Мабуть, черняхівські пам’ятки з вельбарською традицією також належали готам, що сприйняли ряд досягнень провінційно-римської культури (14). Племена київської культури цілком можуть відповідати слов’янам-венетам, оскільки є прямими попередниками слов’янських угруповань VI ст. Йордана і Прокопія.

2. Період активних контактів між черняхівсько-вельбарськими і київськими племенами в Середньому Подніпров’ї охоплює початок IV ст. Цей час у цілому не суперечить періоду військових сутичок венетів із готами Германариха, про які повідомляє Йордан.

3. Наприкінці цього часу черняхівсько-вельбарське населення практично витискає з лісосте-

пу київські племена, що підтверджується перекриттям у ряді селищ київського шару черняхівським (Обухів 1 і 3, Глеваха, Боромля 2, Гочево 4). Очевидно, це просування супроводжувалося військовими сутичками. Ймовірно, через ці події деяка частина слов'янського населення в південній частині Середнього Подніпров'я й особливо на сході Лівобережжя потрапила в політичну та економічну залежність від держави Германариха, наслідком чого стала культурна й етнічна асиміляція цих венетських груп. Про це свідчить те, що пам'ятки київської культури розвиненого IV ст. відомі винятково за межами черняхівської території, на північ і схід від неї. Водночас наявність досить чіткого кордону між київською і черняхівською культурами в цей період, нечисленність черняхівських імпортів у лісовій зоні вказують на перебільшення Йорданом значення поразки венетів. Надходження черняхівських імпортів і ряд технологічних новацій лише незначною мірою змінили традиційний спосіб життя в лісовій зоні. Швидше за все, "північні народи" були лише номінально залежні від готської держави.

В цілому на пам'ятках заключної стадії київської культури кількість черняхівських речей незначна, проте вони зустрічаються повсюди, аж до віддалених областей Верхнього Подніпров'я. Особливо активні контакти київського і черняхівського населення спостерігаються на поселенні Хлопків у Київському Подніпров'ї та низці селищ Чернігівського Подесення (Роїще, Верхньостриженське 2, Олександрівка 1 та ін.), що належать до II пол. IV – I пол. V ст. У першому випадку, очевидно, мова може йти про "слов'янізацію" черняхівського населення, що опинилося на межі між цими двома спільнотами. В другому випадку фіксується активне надходження імпортів, не виключена навіть інфільтрація невеличких черняхівських груп у київське середовище. З огляду на те, що ліпна кераміка пам'яток типу Хлопків і Роїще характеризується певними "протопеньківськими" рисами, можна припустити певний зв'язок цієї археологічної ситуації з військовою "антів Боза" і готів Вінтарія (Iord., 247-248):

1. Відомі події відбулися незабаром після навали гунів у 375 р., тобто наприкінці IV ст., що збігається з фінальною стадією київської та черняхівської культур.

2. Конфлікт швидше за все відбувався десь у пограниччі готського і венето-антського ареалів. Значені групи пам'яток знаходяться в зоні активних контактів київської та черняхівської культур.

3. Анти, описані Йорданом і Прокопієм у VI ст., у науковій традиції останніх десятиліть зв'язуються з носіями пеньківської культури (15). Якщо взяти до уваги, що їхнім безпосередніми предками є носії пам'яток типу Хлопків і Роїще, то не виключено, що саме до племен, які залишили їх, якимись скіфо-сарматськими угрупованнями в складі "імперії" Германариха вперше був застосований етнонім "анти". Втім, можливо, що

термін цей був ретроспективно перенесений Йорданом на предків антів VI ст., відомих наприкінці IV ст. під старим ім'ям венетів.

У I пол. V ст. спостерігається занепад черняхівської культури, викликаний еколого-демографічною кризою (16), пануванням гунів, крахом провінційно-римської системи зв'язків. Везеготи, пізніше остроготи і ряд інших племен відходять на захід, у межі імперії. Останні прояви черняхівської культури датуються серединою V ст. Разом із розпадом черняхівської культури відбуваються зміни й у середовищі її північних сусідів, які зберегли стару соціально-економічну структуру. Київська культура також припиняє своє існування, проте, на відміну від черняхівської, вона не зникає безслідно. На її основі формуються ранньосередньовічні колочинська і пеньківська культури, що дає підстави розглядати київську культуру як ядро, навколо якого відбулася "кристалізація" слов'янських старожитностей.

Празька, пеньківська і колочинська культури досить близькі між собою за такими етнографічними ознаками, як ліпний глиняний посуд, домобудівництво і поховальні обряди. Проте певні деталі цих категорій матеріальної культури відрізняються між собою, що й дало змогу поділити східнослов'янський етнічний масив V-VII ст. на окремі групи. Колочинська культура демонструє поступовий розвиток пізньозарубинецько-київських традицій півдня лісової зони. Пеньківська культура, очевидно, виникає на основі південних київських пам'яток, що перебували в постійному контакті з різноманітними черняхівськими групами. Розпад готської держави призводить до того, що стінка "венедського казана" виявилася розбитою і його зміст вихлюпується на південь (17). Тенденція до переселення слов'янських племен у лісостеп помітна й у розташуванні деяких пам'яток гунського часу – такі селища як Мотовилівська Слобідка 4, Сенча, Курган-Азак, розташовані південніше корінної київської території. Очевидно, у формуванні пеньківської культури, крім північних груп – нащадків носіїв київської культури Київського Подніпров'я і Чернігівського Подесення, – взяли участь також залишки черняхівського населення Дніпровського Лівобережжя, у число яких входила і частина лісостепових слов'янських племен, що раніше сприйняли черняхівську культуру. У V ст. фіксується і своєрідний слов'янський анклав на Верхньому Дону (Зам'ятини, ряд комплексів із Чертовницького III городища та ін.), що склався, можливо, на основі місцевого київсько-черняхівського субстрату з деякою участю мошинських племен.

Найвідоміша ранньосередньовічна культура – празька, формується, мабуть, на основі пам'яток, подібних за своєю структурою до київських. Деякі з них останнім часом знайдено в басейні Прип'яті (Острів та ін. у районі Пінська). Поки що їх відомо дуже мало і слід ще багато зробити для їхніх пошуків та подальших досліджень. Кра-

ще відомі “протопразькі” пам’ятки більш південних регіонів – на Верхньому і Середньому Дністрі та у верхів’ях Пруту (18). Проте, на мій погляд, архаїчний стиль ранньосередньовічних слов’янських старожитностей, їх яскраво виражений “лісовий” характер можуть свідчити, що центр їх формування знаходився в лісовій зоні, а не на північному заході черняхівської периферії.

Таким чином, зона формування слов’янських пам’яток V ст. охоплює переважно традиційну ранньослов’янську територію – пограниччя лісової та лісостепової смуг від верхів’їв Дністра і Західного Бугу до верхів’їв Сейму, Псла і Сіверського Дінця. Незабаром після цього пам’ятки пеньківської і частково празької культур розташовуються вже в глибині лісостепу, займаючи велику частину старого черняхівського ареалу. Очевидно, розвиток слов’янської спільності відбувався дуже динамічно – починаючи з 512 р. візантійські автори відзначають появу склавинів і антів на лівому березі Дунаю. Розселення слов’янських племен у північному напрямку практично не фіксується писемними джерелами, проте про нього красномовно говорять археологічні дані. Навряд чи можна погодитися з М.Парчевським, який вважає, що населення колочинської культури, на відміну від празьких і пеньківських племен, залишилося на своїй корінній території (19). Навпаки, у найбільш вивченому регіоні, Чернігівському Подесенні відзначається багатократне зменшення числа колочинських пам’яток порівняно з київськими, причому розміри їх, як правило, значно менші. Очевидно, надлишок населення до цього часу переселився на нові землі. Зникає культура штрихованої кераміки і дніпро-двинська, а пам’ятки типу верхнього шару Банцерівщини та Тушемлі, котрі виникли на їхньому місці, містять виразні південні (київсько-колочинські) елементи. Зважаючи на все, основною тенденцією на території Верхнього Подніпров’я в другій і третій чвертях I тис. н.е. були початкові процеси слов’янізації “народів між балтами і слов’янами” (20).

На захід рухалося переважно населення празької культури. Ще раніше, у IV-V ст., можливо, мало місце проникнення невеличких слов’янських груп на територію Словаччини (пам’ятки прашівського типу) і на південний схід Паннонії. З деякою участю місцевого населення в VI ст. на території Румунії складається іпотешти-кіндештська, а на території Польщі – дзедзіцька культури. Проте їх основою послужили в першому випадку празько-пеньківські, а в другому – празькі пам’ятки (21). Таким чином, експансія празької і пеньківської культур була спрямована на захід і південний захід, у Центральну Європу і Подунав’я, а колочинської культури – на північ.

Існують різноманітні погляди щодо того, які археологічні спільності відповідають склавінам, антам і венетам Йордана і Прокопія Кесарійського. Географічні прив’язки, які дають Йордан (Касіодор?) та Прокопій, дають змогу досить впевне-

но пов’язати празьку культуру із склавінами, а пеньківську – з антами. Саме ці угруповання здійснювали тиск на Візантійську імперію у Подунав’ї. Основний ареал празької культури охоплював Правобережне Подніпров’я та Подністров’я, пеньківської – лісостепову смугу від Дністра до Осколу. Локалізацію венетів (у “вузькому” сенсі) Йордан не дає. Проте М.Парчевський припускає, що їм могла відповідати колочинська культура, поширена переважно у лісовій та лісостеповій зонах Дніпровського Лівобережжя, експансія якої була спрямована на північ і тому залишилась поза увагою давніх авторів.

Прямий генетичний зв’язок із київською культурою дає можливість зпустити, що колочинські племена могли зберегти старі ім’я на відміну від новоутворень, племен празької та пеньківської культур, що використовували нові, раніше не зафіксовані стосовно до слов’ян, назви. До початку VII ст. імена венетів і антів, дані цим племінним спілкам їхніми сусідами, поступово поглинаються самоназвою “слов’яни”, що поширюється на весь слов’янський світ.

Відзначимо, що проблеми ранньослов’янської археології та історії в останні роки набули особливої гостроти в зв’язку з розпадом СРСР і початком формування ідеології нових держав. Кожна з цих держав претендує на роль “колиски” світової цивілізації або принаймні слов’янського світу. На мій погляд, історико-культурні процеси, що протікали на території сучасних України, Білорусі та Південної Росії протягом I тис.н.е. мали значною мірою загальний характер. Природно, різноманітні субстрати визначили етнокультурну своєрідність східнослов’янських угруповань, проте наступні багатократні переміщення населення внаслідок війн, неврожаїв, політики тих або інших держав не дають змоги переоцінювати роль цих процесів у складанні сучасних народів.

Злиття воедино культурно-побутового комплексу (що охоплює формування достатньо близьких слов’янських археологічних культур, єдність соціально-економічної структури їхніх носіїв, єдність релігійних уявлень, відбиту в існуванні кількох основних варіантів поховань із кремацією), спільність мови, зафіксованої давніми авторами і реконструйованої сучасними лінгвістами, а головне зростання самосвідомості, відбите у широкому використанні самоназви “слов’яни”, дає змогу говорити про завершення процесу загальнослов’янського етногенезу в середині I тис.н.е. Далі мова може йти вже про етнічну історію слов’ян і одночасно про етногенез східних, західних і південних слов’ян, ще пізніше – про етногенез українців, росіян, білорусів та інших сучасних слов’янських народів.

Література:

1. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс.н.э. – К., – 1985; Славяне Юго-

- Восточной Европы в предгосударственный период. – К., – 1990; Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. – К., – 1991.
2. Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. – М., – 1979. – С.17.
 3. Иванов С.А. Откуда начинать этническую историю славян? // Советское славяноведение. – 1991. – № 5. – С.3-13.
 4. Свод древнейших письменных известий о славянах. Том I (I-VI вв.). – М. 1991.
 5. Терпиловський Р.В. Слов'яни Подніпров'я у першій половині I тис. н. е. – Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., – 1994. – С.20-21.
 6. Терпиловський Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры. Свод археологических источников. – К., – 1992. – С.76–89.
 7. Лопатин Н.В. Днепр-двинская культура как компонент культуры длинных курганов // Труды VI Междунар. конгр. слав. археологии. Т.3. – М. – 1997. – С.170–174
 8. Обломский А.М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I-V вв.н.э. – Москва-Сумы. – 1991. – С.86-89.
 9. Абашина Н.С., Обломский А.М., Терпиловський Р.В. К вопросу о раннеславянских элементах культуры на черняховских памятниках Среднего Поднепровья. // Российская археология. – 1999. – № 4. – С.78-98.
 10. Обломский А.М. Поселение Журавка Ольшанская в Среднем Поднепровье (опыт культурно-хронологического анализа материалов) // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 1998. – № 13. – С.59-87.
 11. Обломский А.М., Терпиловський Р.В. Поселение Седелки и его место среди памятников позднеримского времени Днепровского Левобережья и лесостепного Подонья. // Археологические памятники Верхнего Подонья первой половины I тыс.н.э. – Воронеж. –1998. – С.124-156.
 12. Терпиловський Р.В. К проблеме контактов киевской и вельбарской культур // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. – Lublin. – 1989. – Т.II. – С.231-247.
 13. Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Олександрівка I – багаточислове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. – Чернігів. – 1996.
 14. Баран В.Д., Гороховський Е.Л., Магомедов Б.В. Черняховская культура и готская проблема // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). – К. – 1990. – С.65–66.
 15. Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. – М. – 1979. – С.124–125; Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. – Л., – 1981. –С.84-85; Приходнюк О.М. Славянское население Юго-Восточной Европы VI-VII вв. (пеньковская культура). – Автореф. дис... докт. ист. наук. – К. – 1985. – С.29-31.
 16. Шишкін Р.Г. Господарство та екологія населення Середнього Подніпров'я кінця I – V ст.н.е. – Автореф. дис. ... канд.іст.наук. – К., – 1996.
 17. Щукин М.Б. О трех путях археологического поиска предков раннеисторических славян. Перспективы третьего пути // Археологический сборник государственного Эрмитажа. – 1987. – Вып. 28. – С. 113.
 18. Баран В.Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу. – К., – 1981; Баран В.Д. Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашков). – К., – 1988. – С.69-79.
 19. Parczewski M. U zrodel Slowianszczyzny // Slowianie w Europie wczesniejszego sredniowiecza. – Warszawa. – 1998. – S. 42.
 20. Терпиловський Р.В. Праслов'янські старожитності Східної Європи. Перспективи пошуку // Старожитності Русі-України. – К., – 1994. – С.74-75.
 21. Седов В.В. Славяне в раннем средневековье. – М. – 1995. – С.40-67, 95-108.